

НАГОЛОС — виділення фонетичними засобами одного зі складів у словах чи інших мовленнєвих одиницях (синтагмах, фразах). У зв'язку з цим склади поділяють на наголошені й ненаголошені (прийнято вважати, що односкладові слова не мають наголосів). Наголошення забезпечує розрізнення значень слів, їхніх граматичних форм та розуміння змісту мовленнєвого потоку в цілому.

Розділ **мовознавства**, присвячений наголосу, називають **акцентологією**, де його розглядають не лише як фонетичне явище (місце виділення складу), а як структурно-системний чинник мови, що виконує фонологічну, морфологічну, лексичну функції. У вітчизняних акцентологічних студіях наголос вивчають зазвичай в діяхронії, виявляючи акцентні парадигми різних частин мови, що дозволяє на системному рівні пояснити місце реалізації наголошення у словах. Відтак провідне завдання акцентологів — встановлення закономірностей розміщення наголосів у словах та їхнє закріплення орфоепічними нормами. Правила наголошування слів в українській мові фіксують «Орфоепічний словник» М. Погрібного (1984) та «Орфоепічний словник української мови» у 2-х т. М. Пещак (2001), а також довідкові видання, напр.: словник-довідник «Складні випадки наголошення» С. Головащука (1995; усі — Київ), «Українсько-російський словник наголосів» В. Калашника та Л. Савченко (Х., 1997). У дослідженнях наголосу домінує не фонетичний, а морфологічний принцип — основну увагу приділяють морфемам слів різних частин мови, коли наголос виступає не засобом оформлення звукового потоку, а диференціатором лексичних значень слів. Словесний наголос в українській мові вивчали А. Білоштан, **Л. Булаховський**, **В. Винницький**, **В. Вондрак**, **З. Веселовська**, **А. Залізник**, **В. Ілліч-Світич**, **О. Ковач**, **Т. Лер-Сплавінський**, **Я. Розвадовський**, **І. Огієнко**, **О. Потебня**, **В. Складенко**. Від середини 20 ст. його аналізують на матеріалі живого усного літературного й діалектного мовлення методами теоретичної або експериментальної **фонетики** (**О. Біла**, **Т. Бровченко**, **О. Іщенко**, **Г. Кобирина**, **М. Наконечний**, **Н. Тоцька** та ін.), що дає можливість лінгвістам досліджувати наголос на рівні синтагм, фраз, ґрунтовніше розуміти природу мови, її просодичну, ритмічну й інтонаційну організацію, а також поглиблювати знання, необхідні для автоматичного (машинного) синтезу й розпізнавання мовлення тощо.

Нині серед беззаперечних теоретичних здобутків акцентології — описова та класифікаційна характеристики наголосу. Згідно з ними в українській мові наголос вільний (лише в лемківському говорі

фіксований), тобто може падати на будь-який склад чи морфему (префіксальний, суфіксальний, кореневий, флексійний наголос). Натомість в інших мовах він буває фіксований, наприклад, в естонській, латиській, фінській, чеській, угорській мовах наголос — на першому складі, у польській, італійській, латинській мовах — на передостанньому складі, у французькій, казахській, туркменській, вірменській мовах — на останньому складі. Між іншим, існують мови (зокрема деякі палеоазіатські й тунгуські), у яких чіткого словесного наголосу немає (його функцію виконують інші просодичні засоби — довгота голосних, тональні відмінності, ритмічне чергування складів або інтонаційний контур на рівні фрази).

В українській та інших мовах в усній комунікації внаслідок ослаблення лексичного значення слів наголос у них здатний нейтралізуватися — його відтягує на себе наголос сусіднього семантично сильнішого слова. У результаті цього їх обох вимовляють як єдине ціле. Натомість в окремих словах, передусім багатоскладових, під час вимови часто з'являється кілька наголосів — чітко виражений основний і слабкий додатковий, або побічний (сільськогосподарський, стовідсотковий, флюорографія). Побутують також слова з варіативним (подвійним) основним наголосом, коли допускають наголошення на тому або іншому складі (завжди́, весня́ний, алфа́віт, вісі́ти, ви́шива́нка, за́кінчи́ти, зви́со́ка, про́стий, та́кож), інколи місце наголошення зумовлено значенням слова або його граматичним класом (ха́ос — «сти́хія», ха́ос — «безла́д»; підда́ний — дієприкме́тник, підда́ний — іме́нник, істо́та).

Крім цього, український наголос — не лише вільний, а й рухомий: при зміні граматичної форми слів він здатен зміщуватися з одного складу на інший (га́льма — іме́нник у формі множини називного відмінка, гальма́ — іме́нник у формі однини родового відмінка). Українській мові властиві проблемні випадки наголошування, у яких мовці часто припускаються акцентних помилок. До таких слів належать: адже́, багаторазо́вий, бли́зький, валови́й, вимо́га, ви́падок, ві́рші, ві́льха, вира́зний, граблі́, гро́шей, дітьми́, до́відник, до́нька, дочка́, завда́ння, замі́жня, кни́жки, листопа́д, навча́ння, нови́й, озна́ка, о́лень, о́цет, пере́везти́, пізнáння, ра́зом, русло́, се́редина, тексто́вий, уподо́бання, фахови́й, фо́льга, ці́нник, щовесни́ тощо.

Словесний наголос класифікують залежно від його артикуляційно-акустичної природи. Зокрема, наголос буває:

- динамічний (силовий) — утворюється посиленням артикуляційної напруги під час вимови складу і

звучить гучніше;

- квантитативний (часокількісний, довготний) — реалізується збільшенням тривалості вимови складу;
- тонічний (мелодійний) — спричинений зростанням тону під час вимови складу і звучить вищим голосом.

Поширеним є твердження, що український наголос — динамічний, причому за рівнем гучності наголошені склади не надто відрізняються від ненаголошених (зокрема порівняно з іншими мовами). Це означає, що артикуляційні зусилля не концентруються винятково на наголошеному складі, а гармонійно розподіляються вздовж усього слова, у зв'язку з чим припускають, що саме ця фонетична особливість зумовлює повнозвучність українських слів (відсутність редукції голосних, асимілятивного оглушення дзвінких приголосних, виразна вимова звуків у слабких позиціях, милозвучність тощо). Водночас новіші наукові дослідження свідчать, що наголошені склади в українській мові вирізняються передусім довшою тривалістю, а не більшою гучністю, тоді як виразно динамічний наголос зазвичай фіксують тоді, коли наголошений склад припадає на початок слова. Це дає змогу інтерпретувати повнозвучність українських слів їхньою особливою ритмічною організацією (з цієї точки зору наголос — не основний, а лише один із активних засобів ритмічного структурування мовлення).

В усному мовленні виокремлюють також просодичний наголос, який поділяють на синтагматичний (засіб утворення синтагм) і фразовий (засіб утворення фраз). В українській мові ці різновиди наголосу за своєю акустичною природою найчастіше тонічні, тобто реалізуються зміною тональності звучання голосних.

В іншій парадигмі просодичний наголос буває емфатичним, коли наголошення складу зумовлено вираженими емоціями (зазвичай він акустично вирізняється серед інших не лише за підвищенням тону, а й одночасним збільшенням тривалості й сили звучання), а також логічним, призначення якого — смислове

підкреслення фрагмента мовлення.

На письмі наголос відтворюють спеціальним знаком. В окремих мовах знак наголосу є невід'ємним елементом окремих літер. В українській мові на письмі його позначають спорадично:

- у наукових працях, присвячених наголошенню;
- довідково-енциклопедичних виданнях, у заголовкових словах яких прийнято показувати, куди в слові падає наголос;
- художніх чи будь-яких інших текстах, коли є потреба уточнити наголошення у слові (зазвичай розміщують над літерою, що позначає голосний звук);
- у транскрипційних записах (перед наголошеним складом).

У Міжнародному фонетичному алфавіті (IPA) символом, що позначає наголос, є надрядкова вертикальна апострофоподібна риска ('), яку розміщують перед наголошеним складом. Водночас в орфографічній практиці частіше застосовують надрядковий акут (´), що ставлять над наголошеною голосною.

Рекомендована література

1. Бровченко Т. О. Словесний наголос в сучасній українській мові. К., 1969;
2. Медушевський А. П. Складовий і словесний наголос української мови // УМЛШ. 1972. № 9;
3. Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Л., 2002;
4. Кобиринка Г. С. До проблеми дослідження українського словесного наголосу // Наук. зап. Нац. університету «Києво-Могилян. академія». Сер. Філол. науки. 2006. Т. 60;
5. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Дієслово. К., 2017.

О. С. Іщенко

Бібліографічний опис:

Наголос / О. С. Іщенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71473>. — Останнє поновлення : 2025.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).